

УДК 340.15 (477.83/86)

Журавель М. В.,

кандидат юридичних наук, доцент, докторант

кафедри адміністративного і господарського права

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

ПЕРЕГЛЯД ТА ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ В ГЕТЬМАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Виконання судового рішення або вироку є кінцевою та найважливішою стадією судового процесу, чи то цивільного, чи то кримінального. Оскільки повноцінне, повне та якісне виконання судового рішення є показником ефективності судової системи держави. Побудова якісної та дієвої системи органів судової влади та виконавчих органів є однією з найважливіших цілей України в процесі побудови правової держави та громадянського суспільства. Тому для досягнення цієї цілі доцільно звернутись до використання правових досягнень минулого українського народу, зокрема, існуючих в період Гетьманщини.

Питання суду, судочинства та права України другої половини XVII–XVIII століть, в тій чи іншій мірі, вже давно є предметом дослідження відомих правознавців та істориків права. Одним з найвідоміших дослідників права Лівобережної України XVII і XVIII століть був О. Кістяківський, який підготував до друку і видав «Права, по котрым судится малороссийский народ» – кодекс права України-Гетьманщини. Особливої уваги заслуговує його «Нарис історичних відомостей» в якому вчений розкриває мотиви складення кодексу права Лівобережної України XVIII століття, описує склад комісії, що працювала над кодексом, характеризує джерела права, на підставі яких він складений. О. Кістяківський детально аналізує пам'ятки магдебурзького права, показує його походження, розвиток, значення та особливості застосування в Україні. у своїй праці про кодифікацію права в Україні І. Теліченко дав короткий огляд тих джерел права, що застосовувались українськими судами в XVII–XVIII століттях, вказавши на суперечності, які виникали при врегулюванні правовідносин правовими нормами з різних збірок законів. Значний вклад у вивчення історії судів і судочинства Гетьманщини вніс Д. Міллер. Зокрема, він описав причини, хід та наслідки проведеної гетьманом К. Розумовським в 1760–1763 роках судової реформи, в результаті якої було реформовано Генеральний військовий суд та введено земські, гродські і підкоморські суди. Для вивчення історії та юридичного побуту України велике значення мають монографії О. Лазаревського, в яких вчений описує суспільний і політичний устрій України в XVII–XVIII століттях та дає критичну оцінку діяльності козацьких судів. Серед праць, у яких розглядаються питання суду, права і судочинства, велику роль відіграють роботи О. Левицького. Опубліковані ним матеріали судових справ створюють певне уявлення про судовий процес, а окремі нариси з діяльності судів в Україні значною мірою допомогли вивчити звичаєве право. Питаннями міського самоврядування та застосування в Україні німецького права займався М. Владимирський-Буданов. у монографії «Німецьке право в Польщі й Литві» він

описує суспільний устрій міст України кінця XVII століття, зокрема склад міських судів, їх компетенцію та порядок діяльності на прикладі кількох міст, які користувалися Магдебурзьким правом. Одним з перших дослідників діяльності копних судів був М. Іванишев. у своїй монографії «О древних сельских общинах в Юго-Западной России» вчений описує склад копного суду, порядок провадження слідства та суду копою, винесення та виконання вироку. Також займалися вивченням діяльності копних судів в Україні Л. Кутова та Р. Лашенко. І. Черкаський зібрав цікавий фактичний матеріал про судоустрій і судочинство Лівобережної України. Він вважав всі тогочасні суди всенародними. Окрема праця І. Черкаського присвячена копним судам, що діяли в Україні в XVI–XVIII століттях. Крім того, він описав характер домінального суду в гетьманський період. Фундаментальними працями з питань кримінального і адміністративного права Гетьманщини є праці М. Слабченка. На підставі своїх досліджень він показав систему покарань, що їх застосовували суди. М. Слабченко також дав загальну характеристику судівництва України в XVII–XVIII століттях. Вагому наукову спадщину залишив і В. М'якотін, котрий досліджував суспільний лад України XVII–XVIII століття і дав загальну характеристику козацьких судів. Державно-політичний устрій України XVII–XVIII ст. детально описано в працях Л. Окиншевича. Він розглядав також і судову компетенцію центральних установ Лівобережної України, показував їх народний характер. у своєму дослідженні виникнення інституту значного військового товариства в Гетьманщині, Л. Окиншевич наводить приклади з багатьох судових справ, знайдених ним в архівах, та друкує як додатки документальний матеріал, що є корисним для вивчення судочинства України XVII–XVIII.

Одним з дослідників копного судочинства є відомий історик і правознавець А. Яковлів. Він опублікував кілька праць, присвячених цьому питанню. у них він визначає склад і компетенцію копних судів, дискутуючи з попередніми дослідниками, розкриває поняття «копної околиці», описує копний процес та зазначає причини зникнення копних судів в Україні. Відомий історик І. Крип'якевич, вивчаючи діяльність Богдана Хмельницького, описує систему та повноваження державних органів і, зокрема, здійснення ними судочинства. Відомим дослідником кодифікації права України в першій половині XVIII століття був і В. Месяц. Учений передав весь процес кодифікації і описав причини її проведення. Про кодифікацію права в Україні писав і А. Ткач. На основі вивчення архівних матеріалів, він дає характеристику правових джерел та наводить приклади їх практичного використання. Особливий науковий інтерес становить його дослідження звичаєвого права, підкріплене фактичними матеріалами, застосованими українськими судами. А. Ткач розглянув не тільки «Права, по которым судится малороссийский народ», а й інші пам'ятки процесуального права, що з'явилися пізніше, описав їх джерела та особливості застосування судами. Відомим зарубіжним істориком українського права є Я. Падох. у своїй праці з історії давнього українського судівництва – від княжої доби до Гетьманщини – автор дає загальну характеристику судової системи та судового процесу. Крім того, Я. Падох детально описав ґрунтовий процес Гетьманщини. На особливу увагу заслуговують дослідження суду та судового процесу Лівобережної України другої половини XVII–XVIII століть у працях А. Пашука. Вчений описує соціально-економічні умови виникнення, ро-

звітку і діяльності судів Лівобережної України, судову систему та пам'ятки процесуального права, дає загальний нарис судового процесу. А. Пашук також вивчав судову реформу, здійснену К. Розумовським, але він помилково вважав, що в основі її проведення лежали класові мотиви та прагнення землевласників-старшин до участі в Генеральному військовому суді.

У Гетьманщині, подібно до сучасного інституту перегляду судових рішень в порядку виключного провадження, існував правовий інститут відновлення процесу, який був надзвичайним способом перегляду рішень або вироків.

Оскільки апеляція вважалася звичайним правовим способом оскарження судових постанов, які ще не набрали законної сили, то відновлення процесу застосовувалося лише тоді, коли судовий розгляд вже остаточно закінчувався, а судові рішення чи вирок набрали законної сили.

Підстави для відновлення процесу теж були подібні до сучасних. До них належало, насамперед, встановлення нових обставин, що раніше не були відомі суду, сторонам або їх представникам, оскільки їх виявлено лише після того, як судовий вирок набрав законної сили.

Найчастіше суди застосовували відновлення процесу у зв'язку із з'ясуванням фактів зловживання сторін, свідків, а також членів суду та інших осіб, які вплинули на вирішення справи, тобто призвели до “злого переводу права”. Якщо зловживання були виявлені в апеляційні строки, то подавалася, як правило, скарга на суддів, а в інших випадках відновлювався процес.

Суть зловживання в кримінальному процесі полягала у підкупі суддів, у заступженні малолітніх і неповнолітніх при відсутності опікунів, у фальшуванні доказів, наприклад, у підробці документів або даванні неправдивих показань свідками тощо.

Крім того, допускалось також відновлення процесу і в тих випадках, коли шляхом обману і підкупу було винесено постанову суду заочно.

У другій половині XVII століття органом, що здійснював виконання покарання, найчастіше був суд, який виніс вирок чи рішення. Якщо не було оскарження, вирок виконувався негайно. Якщо ж дозволялося подавати апеляцію, то виконання вироку відкладалося. Такі покарання, як смертна кара, вигнання з міста або побиття, виконувалися відразу.

Оцінюючи покарання з морально-правової точки зору, слід зазначити, що згідно з козацьким звичаєвим правом покарання не ставило собі за мету перевиховання винного і повернення його суспільству, а мало характер поставлення в приклад і страх іншим, а також було актом помсти злочинцю [3, с. 378].

Смертна кара на Січі була найвищою мірою покарання. Вона поділялася на просту і кваліфіковану. Остання, у свою чергу, поділялася на кваліфіковану мученицьку, яка супроводжувалася великими стражданнями винного ще до позбавлення його життя, і кваліфіковану “обрядову”, яка була пов'язана з різними ганебними обрядами і церемоніями. Серед кваліфікованих мученицьких кар були: закопування живим у землю; посадження на палю; повішення на гак; биття при стовпі киями на смерть; утоплення порушника тощо [2, с. 209]. Зокрема, посадження на палю застосовувалося за вбивство, нанесення тяжких тілесних ран та інші тяжкі злочини. Утоплення переважно застосовувалося за вживання алкогольних напо-

їв під час походів чи ведення військових дій. Повішення на гак застосовувалося переважно за зраду чи дезертирство [2, с. 215–219].

Щодо обрядових смертних кар, то найбільш поширеною серед них було биття киями при стовпі. Даний вид покарання переважно застосовувався за педофілію чи зоофілію, а також за багаторазові злочини (рецидив). М. Слабченко, характеризуючи “биття киями”, зазначав, що на Січі наносили 50–100 ударів, після чого людина помирала [4, с. 14].

Вже в ході побудови української держави помітно було виникнення нового, не знаного на Січі виду покарання – тюремного ув'язнення, яке почало застосовуватися як окремий вид покарання. Тюрми, як правило, створювалися при судах і місцевих адміністраціях. Самі ж тюремні приміщення будувалися з глибокими підвалами, де розташовувалася нижня тюрма – “сподня”, а над нею була верхня.

У нижній тюрмі перебували, як правило, злочинці, яких засуджували за тяжкі кримінальні злочини. Цікавим у даному відношенні є той факт, що злочинці утримувалися в тюрмах за власний кошт [1, с. 143].

Тюрмою управляв призначений отаман, під керівництвом якого були сторожі і наглядачі. Невеликі тюрми (остроги) знаходилися при сотенних канцеляріях.

Режим тримання в'язнів у тюрмах був досить жорсткий. Зокрема, як показують опрацьовані нами архівні матеріали, в “Янів'ї тюрмі, як правило обмежували в рухах. Їм одягали на ноги “диби”, або на руки “дибки” чи “дибиці” [6, арк.171]. Іншим чіпляли на руки та шию так званого “гусака” тобто дві дошки з вирізами для шиї і рук. Застосовували також колоди з дерев'яних брусків з отворами для ніг та рук, так звані “спритиці” [6, арк.124].

У в'язницях також використовували “куму”, тобто залізний обруч, який накладался на шию і приковувався до стіни або стовпа. у залізні кайдани здебільшого заковували тих, хто здійснював найтяжчі злочини [7, арк.2002].

Судові вирокі у кримінальних справах виконував кат (мистр). При потребі за ухвалою суду він проводив також допит (квестію, пробу) і “екзекуцію”.

У судах Гетьманщини в середині XVII століття у разі розгляду справ за позовами про образу і приниження честі та доброї слави при винесенні обвинувального вироку винна особа повинна була виконати обряд “ревокації”.

Його суть полягала у тому, що обвинувачений мусив очистити добре ім'я потерпілого, повторюючи формулу на зразок: “якъ песь лгалъ и хулилъ я на тебе” [2, с. 209–210]. у разі відмови кривдника вчинити ревокацію його відправляли до в'язниці, доки той не згодиться виконати вимоги суду. Так, Бориспільського отамана Лук'яна Гріненка за образу місцевого пресвітера 17 грудня 1657 Р. Генеральний військовий суд своїм рішенням зобов'язав вчинити ревокацію. Проте Лук'ян Гріненко не погодився “тими словы заразъ у суду того отмовити” і був “поданъ до вязыня”. Там Лук'ян Гріненко пробував майже рік, доки на прохання його дружини їй його не віддали [5, арк.282].

Таким чином, під впливом визвольної війни 1648–1657 рр. суд і судовий процес України зазнали значних змін. у цей період були змінені не лише форми судового процесу, але й сам соціальний зміст права, що було пов'язано з широким запровадженням у судочинство Гетьманщини середини XVII століття норм звичаєвого права. Як показує аналіз опрацьованих матеріалів, найбільш активно норми

звичаєвого права запроваджувалися стосовно розгляду справ, пов'язаних із земельною власністю, становою незалежністю, козацьким і місцевим самоврядуванням тощо.

Поряд з цим слід зазначити, що в українському судовому праві того часу знайшла своє відображення і нова соціальна структура українського суспільства, зокрема процес ліквідації кріпацтва, масове покаяння широких верств українського населення, а також вихід на політичну авансцену Гетьманщини нової козацько-старшинської еліти, яка намагалася упорядкувати загальнонародну "стихію" та поставити її у певні законодавчі рамки.

Разом з поширенням звичаєвого права в період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького зберігали свою чинність і старі правові норми, які існували ще в період панування Речі Посполитої. Це, зокрема, стосувалося Литовського Статуту, збірників магдебурзького права, норми яких застосовувалися відповідно до нових умов та місцевих особливостей.

Аналіз судових справ дає можливість відзначити високий авторитет суду та значний рівень правової свідомості українського народу того часу. За допомогою до суду зверталися навіть для вирішення незначних кримінальних справ, наприклад, за фактами словесної образи, наклепу тощо.

Основними принципами українського правосуддя середини XVII століття, як видно з джерел, були принцип рівності усіх учасників судового процесу, а також принципи демократичності, відкритості, прозорості, змагальності тощо. При цьому відшкодування матеріальних та моральних збитків потерпілому було домінуючим принципом при розгляді судових справ.

Судові засідання завжди були багатолюдними, а за порушення порядку в суді передбачалися жорсткі санкції.

Таким чином, поряд з позитивними сторонами, процес судочинства в Україні досліджуваного періоду мав і цілий ряд негативних рис. у першу чергу, необхідно зазначити відсутність кодифікованих законодавчих документів, що часто призводило до неузгодженості судових рішень, формалізму і суб'єктивізму у процесі судочинства. Крім того, в судовому процесі також можна помітити залишки феодально-кріпосницьких відносин, які проявлялися перш за все у збереженні судочинства доменіальних та церковних судів.

Все це загалом негативно вплинуло на подальший розвиток процесу судочинства Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького.

Література

1. Василенко Н. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. / Н. П. Василенко – Т. 2. – К., 1927. — 115 с.
2. Днестрянський А. Система каральних мер в Запорожской Сечи / А. Днестрянський // Киевская старина. – Т. 40., 1893.– С. 209–239.
3. Михайленко П. П. Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України (статті, доповіді, рецензії). – у 3-х томах. / П. П. Михайленко – К.: Генеза, 1999. – 942 с.
4. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М. Слабченко – Одесса, 1911. – 292 с.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 232.– Оп. 1.– Спр. 14.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 232.– Оп. 1.– Спр. 24.

7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 232.– Оп. 3.– Спр. 1910.

Анотація

Журавель М. В. Перегляд та виконання судових рішень в Гетьманщині в другій половині xvii століття. – Стаття.

У статті розглядаються підстави для здійснення відновлювального процесу – основного способу перегляду судових рішень та порядок здійснення відновлювального провадження в Гетьманщині в другій половині XVII ст. Також досліджується порядок виконання судових рішень та повноваження державних органів та посадових осіб по виконанню вироків. Вивчаються види покарань за злочини, випадки їх присудження тощо.

Ключові слова: Гетьманщина, покарання, відновлювальний процес, вирок, злочин.

Аннотация

Журавель Н.В. Пересмотр и исполнение судебных решений в Гетманщине во второй половине XVII века. – Статья.

В статье рассматриваются основания для осуществления возобновительного процесса – основного способа пересмотра судебных решений и порядок осуществления возобновительного производства в Гетманщине во второй половине XVII столетия. Также исследуется порядок исполнения судебных решений и полномочия государственных органов и должностных лиц по исполнению приговоров. Изучаются виды наказаний за преступления, случаи их присуждения и так далее.

Ключевые слова: Гетманщина, наказание, возобновительный процесс, приговор, преступление.

Annotation

Zhuravel M. V. View and satisfying judgments in Hetmanate in the second half of XVII century. – Article.

This essay covers bases for renewal process implementation – the main method of judicial decision review and procedure of legal proceedings renewal in Hetmanate in the second half of the 17th century. It is also studied execution of judgment procedure and powers of state authorities and officers dealing with execution of sentences. Types of punishments for crimes, cases of their infliction etc. are subjects of investigation in this essay.

Key words: Hetmanate, punishment, renewal process, sentence, crime.